

**КНИГОВИДАВНИЦТВО, ОСВІТА ТА БЛАГОДІЙНІСТЬ
ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Євреї у Російській імперії жили в умовах численних обмежень і тому мусили обмежувати свою діяльність. Вона, крім ремесла та торгівлі, включала роботу видавництва, книжкову торгівлю та освіту. Видавництва мусили обмежувати свою продукцію літературою на івриті та діяти в умовах жорсткої цензури. Освіта для євреїв часто була єдиною можливістю вирватись за межі смуги осілості. Єврейські громади мали розвинену систему благодійності.

Ключові слова: євреї, освіта, благодійність, книга.

Українська освіта набула значного розвитку на початку ХХ століття значною мірою завдяки діяльності видатного політичного, культурного та церковного діяча Івана Івановича Огієнка. Він займався викладацькою роботою, створював нові учбові заклади, удосконалював навчальні методики. При цьому митрополит Іларіон у зверненні «До українського народу» зазначав: «Я буду служити народам усякої віри... Нехай не буде у нас на Вкраїні ні насильства, ні погромів, ні пригноблених інших націй» [1, с.1, 3]. І.І.Огієнко водночас наголошував, що «Україна не тюрма народів, а колыска культур: погляньте, які сильні пагони російської, єврейської літератур і мистецтва зросли тут» [2, с.8]. Розвиваючи освіту, І.Огієнко надавав великого значення розбудові системи українського друкарства [3, с.9].

М.С.Грушевський зазначав, що українська інтелігенція як першу умову поліпшення народного життя висувала «потреби української школи» так само, як і «потреби українських видань». Це було предметом посиленних петицій в період організації Першої Думи та протягом усіх трьох Дум [4, с.43].

Розвиток традицій благодійності в Україні, як і в будь-якій іншій країні, тісно пов'язаний з її історією. Коріння української благодійності можна знайти ще у Київській Русі, у християнській вірі, в козацькому та братському минулому. Коли з останньої чверті ХVІІІ ст., за часів правління імператриці Катерини ІІ, українське суспільство остаточно стало складовою загальноросійського, втративши залишки громадських свобод, самоуправління, воно мало підпорядковуватися загальноімперській системі управління соціальними процесами у країні. Самодержавна влада намагалася повністю підпорядкувати собі громадське життя в імперії.

З кінця ХVІІІ ст. благодійність в Україні поступово видозмінюється від церковно-громадської до державно-громадської. Під керівництвом держави, яка визнала власну соціальну відповідальність, організуються форми утримання окремих соціально незахищених груп людей, зміцнюються традиції громадської доброчинності там, де цілі влади та

суспільства збігалися. Відповідно фінансування соціальних програм здійснювалося державою, церквою, різними громадськими організаціями й приватними особами. У 1775 р. Катериною II були створені Прикази громадської опіки, на які покладалося піклування про відкриття та утримання лікарень, богаділень, сирітських та робітних будинків, будинків для душевнохворих. Ідея залучення громадськості до доброчинної діяльності поступово формувалась як у державних структурах, так і в самому суспільстві. Для справи опіки початку XIX ст. була характерна участь особливих благодійних фондів, створених членами імператорського дому. Цей період став часом розробки організаційних і економічних основ масового благодійного руху в Росії. Одним з перших проявів філантропічної активності можна вважати виникнення Відомства установ імператриці Марії (1797). Це була велика відомча комплексна установа, діяльність якої носила подвійний характер: благодійний і навчально-виховний. У 1828 р. засновується Маріїнський знак відзнаки бездоганної служби в установах Відомства імператриці Марії. Ще одним кроком на шляху до активізації благодійності стало створення у 1802 р. іншого великого напівдержавного об'єднання — Імператорського людинолюбного товариства. У 1900 р. йому були підпорядковані 225 установ, у діяльності брали участь 8 тис. чоловік, на добродійні справи та потреби товариства витрачено близько 2,5 млн. руб., допомогу надано майже 200 тис. чоловік.

Принципи благодійності успішно втілювалися общинами, об'єднаними за віросповідною (національною) ознакою. Благодійна діяльність висунула низку подвижників, відомих вітчизняних філантропів (Терещенки, Бродські, Дегтярьов та ін.) [5].

Наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. євреї брали активну участь у книговидавництві та книжковій торгівлі. Кілька видавництв, що спеціалізувались на друкуванні єврейських книг, діяли в Одесі. Найбільшим з них було підприємство Я.Х.Шермана, що у 1893-1900 рр. видало до 30 науково-популярних книжок з історії євреїв та чимало сіоністської літератури. Одеське видавництво «Кадіма» фактично діяло як філія однойменного петербурзького підприємства. Видавництво «Кінерет», як і аналогічне московське «Сафрут», у 1917-1918 рр. випускало переважно літературу з питань культури. Серед одеських видавництв помітну роль відіграло «Ювентус», що спеціалізувалось переважно на художній літературі. Література різних жанрів виходила на початку XX ст. у одеському видавництві М.С.Козмана. Аналогічне підприємство «Морія» створювалось для видання літератури на івриті, але друкувало також книги російською. 1905 р. почав свою видавничу діяльність одеський книготорговець С.Д.Зальцман. Сіоністська література виходила з 1891 р. у харківському видавництві «Улей» та у топографії Л.І.Сатановського в Катеринославі. Релігійну літературу у Одесі видавав А.М.Бейлісон [6, с.32-143].

У Катеринославі наприкінці XIX ст. діяли 150 хедерів, єшива і три талмуд-тори, а також близько 30 різних училищ (чоловічі, жіночі і т. ін.) [7, с.1]. Актова книга Катеринославської громади — Пінкас, де

записувались основні події її життя, згоріла під час пожежі 1833 р. Новий Пінкас започаткував громадський рабин Шапоринський. 1852 р. у Катеринославі відкрили хоральну синагогу, де розташовувались «Бет Гамідраш Танах» і «Бет Гамідраш Гоельнон». Пізніше синагога стала відомою під назвою «Золота троянда» [8]. Перша безкоштовна жіноча школа (іноді її називали училищем) була відкрита 1895 р. Там спершу навчалось 50 євреек, а 1908 р., коли благодійне товариство взяло школу під опіку, в ній було 150 учениць. В тому ж приміщенні 1911 р. відкрили «Ремісничу школу Товариства опіки дітей євреїв». При сприянні цього ж товариства 1911 р. була збудована ще одна школа на вул. Базарній, 15 [9, с.228-229]. На початку ХХ ст. в місті діяли 43 синагоги [10], 3 вищих початкових єврейських училища (з 6-річним терміном навчання), 19 училищ з двохрічним терміном (з них два жіночих), 2 приватних жіночих гімназії та три талмуд-тори [11]. 1898 р. євреям губернії допомагало 33 благодійні організації: 6 товариств допомоги бідним, 8 закладів загального характеру, 5 кас для позик, 2 притулки, 2 дешеві їдальні, 2 богадільні, 2 лікарні, 6 товариств допомоги хворим.

На вул. Больничній, 24 розташовувалися «Притулок для старих євреїв», жіноча богадільня та «Дешева їдальня Товариства допомоги бідним євреям Катеринослава». В місті діяли також притулок для прощан, «Товариство допомоги бідним євреям-ремісникам Катеринослава», безкоштовна міська єврейська лікарня, амбулаторія та інші добродійні організації [12, с.229-230]. 1907 р. у Катеринославській губернії діяло 134 синагоги і молитовних будинки, в тому числі у Катеринославському повіті — 41 [13]. Щорічник «Весь Екатеринослав, 1913» свідчив, що «Еврейских кладбищ в Екатеринославе два: одно, старое, находится на площади, прилегающей к Новоселецкой и Уездной улицам. Это кладбище ныне закрыто за отсутствием свободных мест».

На Миколаївщині юдеї становили другу за чисельністю групу населення (25000 осіб). У «Медично-санітарному нарисі м.Миколаїв» за 1900 р. зазначається, що євреї живуть в умовах, гірших, ніж росіяни та українці. В одній квартирі мешкають по кілька сімей, працюють у важких умовах в задушливій атмосфері, пагано харчуються [14, с.117]. В місті 1892 р. було зареєстровано 14 синагог і молитовних будинків [15, арк.1-2]. 29 єврейських училищ і хедерів [16, арк.1-2], де викладали 20 меламедів [17, арк.5-6]. Уповноважені синагог та молитовних будинків укладали угоду з міським рабином, у якій обумовлювалась оплата його послуг [18, арк.1]. За рахунок благодійності виживала значна частина юдеїв Чернігова, де 1910 р. з 20 тисяч населення понад 7 тисяч були євреями. Товариство допомоги бідним євреям купувало євреям паливо, жіноче товариство утримувало дешеву їдальню. Заможні юдеї міста фінансували діяльність богадільні, талмуд-тору, жалібне братство, допомагали студентам Торговельної школи [19, с.175].

Газета «Черниговские губернские новости» писала: «Если еврейское общество своей организацией призрения бедных может достигать в этом отношении по крайней мере тех результатов, что еврей-

ских нищих на улицах почти не видно, то конечно, с уверенностью можно сказать, что и Черниговское Христианское общество... должно провести вопрос, если не совершенного уничтожения нищенства в г.Чернигове, то хотя бы уменьшения его...» [20, сир.67]. В Ніжині 1889 р. діяло 6 хедерів, де навчалось 34 учні, а через 5 років кількість хедерів зросла до 34 [21, с.52]. 1893 р. в місті відкрилось чоловіче училище І.-Л. Б.Лібмана, де викладались загальні предмети. 1911 р. в Ніжинському повіті налічувались приватне чоловіче училище, 3 жіночих [22, арк. 15-15 зв.], талмуд-тора та 22 хедери з 405 учнями [23].

Наприкінці ХІХ ст. спеціалісти провели моделювання типового містечка Київської губернії. В такому містечку на 2,5 тисячі юдеїв, які мешкали серед 12 тисяч християн було 22 купці, 80 крамарів, 77 кравців, 16 шевців, 15 візників, 10 ковалів, 7 слюсарів, 9 торговців кінями, 12 — дровами, 16 — хлібом, 17 меламедів, 9 вчителів, 5 канторів, 3 рабини, 5 куховарок та 8 чоловік без певних зайнят. 120 дівчат-євреїок цього містечка шили, вишивали, в'язали панчохи, працювали робітницями на фабриках. Євреї міста працювали також м'ясниками, столярами, токарями, годинникарями тощо [24, с.16, 25-26, 35, 47, 57, 60, 67-68, 86-87, 88, 97-101, 103-105]. Зокрема, на Волині у 1897 р. євреї складали 66,2 відсотки візників та 68,4 відсотки зайнятих рибальством [25, с.164-170]. Дослідник Волині А.Забелін писав: «... рибна ловля майже повністю перебуває в руках євреїв, які на півдні губернії орендують ставки, а на півночі — річки та озера». У графа Ржевуського євреї орендували найбільше штучне водоймище губернії в с.Барсуки Кременецького повіту. Виловлену рибу євреї продавали у внутрішні губернії Росії, Варшаву, а також експортували до Австро-Угорщини [26, с.307].

52 відсотки євреїв-ремісників Російської імперії були зареєстровані як майстри, 28 відсотків — як підмайстри, 22 відсотки — учні [27, с.40]. Таким чином, на кожного майстра припадало лише по одному помічнику або учню. Майже у такому ж становищі були євреї-торгівці. З них 34 відсотки вважались хазяями, більшість яких торгувала без прикажчиків [28, с.70].

Загалом протягом ХІХ ст. все більше євреїв ставали жителями міст і містечок, підприємцями, набували освіти та опановували вільні професії [29]. Більшість юдеїв жила у містечках, де не було промисловості. Оскільки у цих містечках ринок був обмеженим і товарів вироблялось мало, євреї працювали переважно у сфері обміну товарів між містами та селами. Чисельність юдеїв, зайнятих в усіх видах торгівлі та кредиту, складала у різних губерніях від 31 до 40 відсотків єврейського самодіяльного населення. Від 21 до 40 відсотків були зайняті у промисловості та ремісничому виробництві. Ще від 7 до 14 — було зайнято на тимчасових роботах та у обслузі. До 4 відсотків працювали у сільському господарстві. Лише близько двох відсотків євреїв жили за рахунок батьків чи родичів або доходів від капіталовкладень [30]. Навіть у смузі ослості євреям забороняли займати чимало посад на державній службі (пошта, телеграф, і т. ін.).

Наприкінці XIX ст. значно зросла бідність серед євреїв. З 1894 по 1898 рік кількість нужденних юдеїв у Катеринославській губернії зросла на 41,9 відсотків, у Херсонській — 39,6. У Одесі з 150 тисяч євреїв міста бідними були 48549 чоловік (майже третина) [31, с.39-40], в Катеринославі — 25,4 відсотки, Бердичеві — 19,7, Житомирі — 29,5 [32, с.69].

Цілоком реалістично було відображене життя євреїв у п'єсі «Євреї», що була поставлена 1907 року. Після цього С.Петлюра писав: «Не можна не вітати наміру подати в українські перекладі «Євреї» Чірікова — отсей гарний твір одного з видатних сучасних письменників російських.

Нам хотілося б, і дуже, щоб цей твір, навіяний глибокою прихильністю автора до вікового мученика-народу, став не тільки за лектуру для громадянства українського. Тричі треба побажати, щоб і сцена українська побачила в перекладі п'єсу Чірікова [33, с.45].

1 грудня 1911 р. міністр народної освіти затвердив інструкцію, що встановлювала п'ятирічний термін навчання у талмуд-торах. До них приймалися учні з 8 років. В кожному класі мало бути не більше 25 учнів. Викладати у талмуд-торах мали тільки ті, хто мав звання вчителя початкових училищ. Викладання велося виключно російською мовою [34, с.53-54]. Кількість учнів у кожному хедері в середньому збільшувалась з 4 у 1867 р., до 5-7 у 1871 р., 6-10 у 1885, 10-20 у 1910 р. [35].

На початку XX ст. розвиток єврейської культури значно ускладнював конфлікт між ідишистами (Бунд та інші) та гебраїстами (прихильниками давньоєврейської мови — івриту), вживання якого обстоювали сіоністи. Останні відкидали ідиш разом з усією культурою смуги осілості, яку вважали перепоною для створення єврейської нації на історичній батьківщині. Намагаючись вирішити цей конфлікт прихильники культури на ідиш провели 1908 р. конференцію у Чернівцях. В ній взяли участь Л.Перець (1852-1915), Н.Бірнбаум, Шолом Аш, Герш-Давид Номберг (1876-1927), Хаїм Житловський (1865-1943) та інші. Радикали ідишизму (переважно представники Бунду) вимагали визнання народної мови єдиною національною мовою. Проте більшість письменників обстоювали рівноправ'я обох мов, що і було покладено в основу прийнятого рішення [36, с.355].

Очоливши російський уряд в лютому 1907 р., Столипін на вимогу Київського відділу Союзу руського народу у вересні 1907 р. видав розпорядження про виключення з Київського політехнічного інституту 100 студентів-євреїв та заміну їх росіянами. Директор і декани факультетів, які наслідком прийняли до інституту євреїв, не рахуючись з встановленою процентною нормою, виступили з протестом проти такого свавілля, але їх відправили у відставку [37, с.431-432]. При цьому Столипін вважав, що «нужно будет привлечь и влиятельных евреев, выяснить с ними, что необходимо и возможно предоставит теперь еврейству, в целях успокоения революционного в его среде настроения» [38, с.464]. 1910 р. Столипін підписав цирку-

ляр про заборону діяльності усіх українських та єврейських національних організацій, оскільки вони сприяли розвитку національної самосвідомості. Цей процес голова російського уряду сприймав як загрозу існуванню «єдиной и неделимой» России [39, с.2]. Того ж року знову виник конфлікт через те, що кількість студентів-юдеїв Київського політехнічного інституту значно перевищили процентну норму. В результаті конфлікту три декани і ряд професорів змушені були піти у відставку [40, с.11].

Сама належність до єврейства вважалась майже кримінальною. Не випадково у одному з доносів зазначалось, що попечительська рада Комерційного інституту і Товариство сприяння йому складаються «из жидов и жидовствующих» [41, арк.14]. В той час з 344 тисяч населення Києва 32 тисячі були євреями [42]. Євреї сприяли розвитку освіти хоч, наприклад, в Києві 40 відсотків євреїв Подолу, де їх частка була найбільшою з усіх районів міста, існувало лише за підтримки різних благодійних товариств. Зокрема, товариство «Еврейская Дешевая Столовая» в Києві протягом 1911 року забезпечило 83032 обідів, в тому числі 31668 — безкоштовно [43, с.3]. Аналогічні організації діяли в інших містах. Серед них «Общество помощи бедным евреям Харькова (ОПБЕ)», «Попечительство о хедерах», «Харьковский комитет помощи жертвам войны». «ОПБЕ» у 1912 р. налічувало понад 1600 постійних членів-спонсорів, тобто майже 10 відсотків євреїв міста [44, с.18].

Не обмежуючи поширення юдофобських матеріалів на кшталт «Протоколів старшин Сіону», імперські служби застосовували жорстоку цензуру єврейських видань. Так діяв і Київський цензурний комітет, що заборонив видання газет єврейською мовою [45].

Список використаних джерел:

1. *Огієнко І.* До українського народу (Звернення) // Вісник Міністерства Ісповідань УНР. — 1920. — 22 червня. — №2.
2. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. — Львів, 2001.
3. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII ст. — Львів, 1925.
4. *Грушевський М.С.* Почерк истории украинского народа. — Киев, 1990.
5. За матеріалами: *Ступак Ф.* Феномен благодійності // Агапіт. — №5-6; *Донік О.М.* Благодійність в Україні у XIX — на початку XX ст.: Ретроспективний аналіз; *Зарецький Ю.* Движение милосердия: начало пути // <http://www.panorama.ru/gazeta/1-30/p03mil.html>; *Карлинский И.* «От милосердия до благотворительности — путь длиною двенадцать лет» // Пчела. — №16. — 1998.
6. *Кельнер В.* Книжное дело в контексте русско-еврейской культуры // Вестник Еврейского университета в Москве. — 1997. — №3.
7. *Быстряков А.Г.* История Екатеринославского политехнического института (1916-1921). — Днепропетровск, 1999.
8. *Шабат Шалом* (Днепропетровск). — 2000. — №9. — Сентябрь.
9. *Быстряков А.* Благотворительная деятельность еврейской общины Екатеринослава // Запорожские еврейские чтения. Вып. 4. — Запорожье, 2000.
10. *Шабат Шалом* (Днепропетровск). — 1998. — №2. — Февраль.
11. *Шабат Шалом* (Днепропетровск). — 1994. — №4. — Июнь.

12. *Быстряков А.Г.* История Екатеринославского политехнического института (1916-1921). — Днепропетровск, 1999.
13. *Шабат Шалом* (Днепропетровск). — 1998. — №2. — Февраль.
14. *Левченко Л.* Судьба евреев в Николаевско-Севастопольском военном губернаторстве в XIX ст. // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. — М., 2000.
15. *Державний архів Миколаївської області (ДАМО).* — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 848.
16. ДАМО. — Ф. 479. — Оп. 1. — Спр. 167.
17. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 1124.
18. ДАМО. — Ф. 216. — Оп. 1. — Спр. 1224.
19. *Кузнецова В.* Благотворительность еврейского купечества в Чернигове начала XX века // Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Тезисы. — М., 2000.
20. *Черниговские губернские новости.* — 1895.
21. *Морозова Г.* Освіта євреїв на Ніжинщині у 1861-1917 рр. // Євреї в Ніжині. Науковий збірник. — Ніжин, 2001.
22. ДАЧО (Держархів Чернігівської області). — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 598.
23. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 5. — Спр. 2346.
24. *Кандель Ф.* Очерки времен и событий. — Иерусалим, 1994.
25. *Підраховано по «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.»* — Т. VIII. Вольская губерния. — СПб., 1904.
26. *Забелин А.* Военно-стратегическое обозрение Вольской губернии. — Ч.1. — К., 1887.
27. *Пасманик Д.* Экономическое положение русского еврейства // Еврейская жизнь. — 1904. — №11.
28. *Ларин Ю.* Евреи и антисемитизм в СССР — М., 1929.
29. *Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України.* — Ф. 1423. — Оп. 1.
30. *Підраховано за даними «Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г.»*
31. *Пасманик Д.* Экономическое положение евреев в России. — Одесса, 1905.
32. *Пасманик Д.С.* Судьбы еврейского народа. Проблемы еврейской общественности. — М., 1917.
33. *Уваги про завдання українського театру // С.Пеллора.* Статті. — К.: Дніпро, 1993.
34. *Гольденберг Гр.* Новое ограничение для Талмуд-Тор // Вестник ОПЕ. — 1912. — №11.
35. *Підраховано за матеріалами ДАЧО.* — Ф. 127. — Оп. 1. — Спр.7748. — Оп. 5. — Спр. 2346. — Оп. 22.
36. *Дубнов С.М.* Новейшая история еврейского народа. — Рига, 1938. — Т.III.
37. *Дубнов С.М.* Новейшая история. Т. 3. — Берлин, 1923.
38. *Шитов Д.Н.* Воспоминания и думы о пережитом. — М., 1918.
39. *Речь.* — 1910. — 8 февр.
40. *Быстряков А.Г.* История Екатеринославского политехнического института (1916-1921). — Днепропетровск, 1999.
41. ЦДІА України. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 12.
42. *Вечірній Київ.* — 1999. — 14 січня.
43. *Отчет Общества «Еврейская Дешевая Столовая» в Киеве за 1911.* — К., 1912.
44. *Отчет о деятельности правления Общества пособия бедным евреям г.Харькова за 1912 г.* — Харьков, 1913.

45. ЦДІА України. — Ф. 1423. — Оп. 1. — Спр. 31.

Jews in the Russian empire lived in the conditions of numerous limitations. They must limit the activity. Except for a handicraft and trade, Jews developed publishing activity, bookselling and education. Publishing house must let out only literature on a hebrew and operate in the conditions of cruel censorship. Education for Jews was frequent by sole possibility to break forth outside the Jewish pale. Jewish communities had the developed system of charity.

Key words: jews, education, charity, book.

Отримано: 13.08.2007 р.

УДК 371 (477) (092): 37.032

М.С.Поліщук

Краєзнавець, м. Брусилів

ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ДОМІНІКИ ЛИТВИНЧУК (ОГІЄНКО) ЩОДО НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

У статті йдеться про проблеми національно-патріотичне виховання молодого підростаючого покоління українського народу в минулому і нині в Україні та про погляди на це питання педагога Д.Д.Литвинчук (Огієнко).

Ключові слова і словосполучення: школа, денационалізація шкільної молоді, національно-патріотичне виховання.

Нинішнього 2007 року виповнюється 125 років від дня народження та 70 років з дня відходу в потойбічний світ педагога, української патріотки Домініки Данилівни Литвинчук (Огієнко) (17.I.1882 — 17.V.1937 рр.).

Педагогічну діяльність Домініка Данилівна розпочала вчителькою початкової школи на рідній Брусилівщині. Тодічасна система народної освіти в Наддніпрянській Україні, яка була в складі Російської імперії, не відповідала національним інтересам українського народу, була для нього чужою. Бо й справді, в цій частині України не було української національної школи, в якій би український учитель-патріот виховував із школярів українських патріотів, прищеплював їм любов до своєї рідної України, до рідного народу, залучав би їх до багатющої скарбниці національної культури, створеної попередніми поколіннями нашого народу, прищеплював би їм повагу до традицій, звичаїв, обрядів та й взагалі до всього того, що складає українську ментальність. Отже, такої школи в Україні не існувало.

Натомість російське самодержавство насаджувало в Україні російські школи, які були знярядям русифікації та денационалізації молодого підростаючого покоління українського народу. Міністр народної освіти Д.А.Толстой прямо заявляв, що «метою освіти всіх інородців, які живуть в межах нашої батьківщини, безумовно, повинно бути обрусіння їх і злиття з російським народом» [1].